

Audiovizualinio vertimo terminų vartosenos variantiškumas

Jurgita Kerevičienė

Vilniaus universiteto Kauno fakultetas
Vilnius University Kaunas Faculty
Muitinės g. 8, LT-44280 Kaunas, Lietuva
E. paštas jurgita.kereviciene@knf.vu.lt
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1964-997X>

Moksliniai interesai lietuvių kalba: audiovizualinis vertimas, subtitravimas, subtitravimas kurtiesiems ir neprigirdintiems
Scientific interests: audiovisual translation, subtitling, subtitling for the deaf and hard of hearing

Jurgita Astrauskienė

Vilniaus universiteto Kauno fakultetas
Vilnius University Kaunas Faculty
Muitinės g. 8, LT-44280 Kaunas, Lietuva
E. paštas jurgita.astrauskiene@knf.vu.lt
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1175-6631>

Moksliniai interesai lietuvių kalba: audiovizualinis vertimas, dubliavimas, užklotinis vertimas
Scientific interests: audiovisual translation, dubbing, voice-over

Santrauka. Didėjanti sukurtų audiovizualinių produktų pasiūla yra glaudžiai susijusi su jų vertimu tikslinei auditorijai. Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, pasitelkiami įvairūs vertimo būdai: vieni audiovizualiniai kūriniai yra dubliuojami, kitiems taikomas užklotinio vertimo būdas, dar kitiems kuriami subtitrai ar surtitrai. Kurtiesiems ir neprigirdintiems žiūrovams pricinamumą prie audiovizualinio turinio suteikia specializuoti subtitrai, o akliesiems ir silpnaregiams – garsinis vaizdavimas. Kiekvienam audiovizualinio vertimo būdai įvardyti ir jo charakteristikai apibrėžti taikomi saviti terminai, kurių įvairovė dažnam vartotojui yra tarsi savotiškas terminų labirintas. Šiame straipsnyje siekiama aptarti terminus, susijusius su audiovizualinio vertimo sritimis ir būdais, apibrėžti jų skirtumus ir panašumus bei pateikti terminų klasifikaciją. Be to, aptariant susiklosčiusią terminų vartojimo problematiką, straipsnyje pateikiamos atliktos apklausos įžvalgos ir rezultatai, kurie atskleidžia audiovizualinių produktų naudotojams išskylančius klausimus, susijusius su terminų suvokimu ir taikymu.

Reikšminiai žodžiai: audiovizualinis vertimas; įgarsinimas; subtitravimas.

Variability in the Use of Audiovisual Translation Terminology

Abstract. The growing supply of audiovisual products is closely linked to their translation to the target audience. In Lithuania, as well as in other countries, various modes of audiovisual translation are applied: some audiovisual works are dubbed, some are translated using voice-over, and still others are subtitled or surtitled. Deaf and hard of hearing viewers have access to the audiovisual content with the help of specialized subtitles; whereas the blind and partially sighted gain access via audio description. Each mode of audiovisual translation is defined by

Submitted 16 June 2020 / Accepted 29 October 2020
Iteikta 2020 06 16 / Priimta 2020 10 29

Copyright © 2021 Jurgita Kerevičienė, Jurgita Astrauskienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution License CC BY-NC-ND 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium provided the original author and source are credited.

particular terms and specific characteristics, the variety of which may frequently seem like a kind of terminological maze for their users. This article aims at defining terms related to both the field of audiovisual translation and its modes by examining their differences and similarities to provide a structured classification of these terms. The paper also presents the insights and results of the survey, which reveals consumers' ambiguities about the perception of audiovisual products and the application of audiovisual translation terminology.

Keywords: audiovisual translation; revoicing; subtitling.

Įvadas

Audiovizualinių (toliau AV) produktų naudotojai dažnai susiduria su terminais, kurie nusako, kokiū būdu buvo išverstas konkretus AV kūrinys. Žiniasklaidoje ne tik aprašomas pats filmas ar spektaklis, bet ir pateikiami jų vertimo būdai. Pastebima, kad audiovizualinio vertimo (toliau AVV) terminai dažnai vartojami ganėtinai atsainiai, neįsigilinant į žymimų sąvokų tikslumą. Reikėtų pabrėžti, kad AVV terminai nėra profesionalizmai, vartojami išskirtinai AVV specialistų, jie funkcionuoja ir žurnalistų, kino festivalių organizatorių, politikų ir AV turinio prieinamumu suinteresuotų visuomenės grupių diskursuose.

Šio straipsnio **tikslas** – remiantis mokslininkų įžvalgomis ir pasitelkus atliktos apklausos rezultatus, susijusius su Lietuvos AV produktų naudotojų žiniomis ir nuovoka apie taikomus AVV būdus, apibrėžti vartojamų AVV terminų sąvokas ir tarpusavio sąsajas.

Tyrimo **objektas** yra AVV būdus žymintys terminai. Iš pradžių straipsnyje, taikant aprašomąjį ir analitinį metodus, aptariama AVV samprata, AVV būdai, jų panašumai ir skirtumai, o antroje dalyje išsamesnių duomenų apie AVV terminų variantiškumui atskleisti buvo pasitelktas apklausos duomenų rinkimo metodas.

AVV terminų vartojimo tyrimas yra **aktualus** užtikrinti nuoseklų teisingų AVV terminų vartojimą. Tai yra viena iš esminių AVV mokslo raidos ir sklaidos sąlygų. Be to, terminai ne tik atskleidžia bendrąjį visuomenės komunikacijos pobūdį, bet ir atspindi AVV produktų naudotojų kognityvinį lygmenį. Siekiant atskleisti AVV terminų vartojimo tikslumą ir variantiškumą, būtina tirti ne tik AVV specialistų, išmanančių savo srities terminiją, bet ir kitų AV produktų naudotojų vartojamus terminus.

AVV vertimo samprata, specifika ir jos būdai yra plačiai aptariami užsienio mokslininkų parengtuose straipsniuose ir moksliniuose veikaluose (Pérez-González, 2020; Pérez-González, 2014; Chaume, 2012; Romero-Fresco, 2011; Franco ir kt., 2010; Díaz Cintas, 2009; Díaz Cintas, Remael, 2014; Neves, 2005; Gottlieb, 2005). Lietuvos tyrėjai didesnę dėmesį skiria atskirų AVV būdų ir su jais susijusių mokslinių aspektų nagrinėjimui. Tik kelių mokslininkų straipsniuose pateikiami bendrieji AVV būdų bruožai, jų tarpusavio sąsajos (Abraitienė ir kt., 2016; Koverienė, Satkauskaitė, 2014). Šio straipsnio išskirtinumas ir **naujumas** susijęs su tuo, kad siekiama ne tik pažvelgti į dar menkai Lietuvoje tirtus pagrindinius AVV būdus, apibrėžti jų tarpusavio ryšius, bet ir pateikti lietuviškų terminų diskusinius aspektus, iškilusius atliktoje apklausoje.

1. Audiovizualinio vertimo samprata

Tradiciniu požiūriu *vertimas* apibrėžiamas kaip „kalbėjimo ar teksto viena kalba (pa) keitimas kalbėjimu ar tekstu kita kalba išlaikant tą pačią ar beveik tą pačią reikšmę“

(Pažūsis, 2014, p. 11). *Audiovizualinis vertimas* yra siejamas su audiovizualinių (toliau AV) kūrinių perteikimu tikslinei auditorijai, juos verčiant iš originalo kalbos į vertimo kalbą. Pats AV tekstas yra sudėtingas semiotinis konstruktas, sudarytas iš reikšminių kodų, kurie kartu veikdami sukuria prasmę (Chaume, 2012, p. 100). Todėl AVV procese svarbi sinchronija tarp teksto, garso ir vaizdo, t. y. turi būti sukurtas aiškus prasminis ryšys tarp žodinių ir nežodinių AV kūrinio dalių, atskleidžiančių perteikiamas mintis, pasakojamą turinį.

Audiovizualinio vertimo terminas, imtas vartoti nuo 1960 metų, ilgainiui pakeitė kitus terminus, susijusius su AV produktų vertimu, tokius kaip *filmų vertimas* (angl. *film translation*), *multimedijos vertimas* (angl. *multimedia translation*) ir *kino vertimas* (angl. *screen translation*) (Pérez-González, 2014, p. 12). Nors AVV terminas dažnai tapatinamas vien tik su filmų vertimu, remiantis užsienio ir Lietuvos mokslininkų įžvalgomis, jo sampratai derėtų priskirti visų kūrinių, kuriuose sinchroniškai veikia garsas, vaizdas ir žodžiai, vertimus. Tai būtų spektaklių, operų, televizijos laidų, filmų, vaizdo žaidimų, interneto svetainių, įvairių pasirodymų, atliekamų realiuoju laiku, transliacijų ir kt. perteikimas gimtąja kalba.

AVV priskiriami įvairūs vertimo būdai, dėl kurių susistemintos tipologijos kilo nemažai mokslinių svarstymų. Frederiko Chaume nuomone (2012, p. 4), nors AVV mokslininkai (Luyken ir kt., 1991; Gambier, 2000; Díaz Cintas, 2003; Chaume, 2004; Hernandez Bartolome, Mendiluce, 2005; Bartoll, 2008) pateikė įvairias AVV būdų tipologijas, vis dėlto ilgainiui nusistovėjo bendras sutarimas, kad pagal vertimo specifiką AVV apima dvi pagrindines vertimo kategorijas: *subtitravimą* (angl. *subtitling*) ir *įgarsinimą* (angl. *revoicing*). Subtitravimas yra susijęs su tokiais AVV būdais, kai greta vaizdo ir garso rašytine forma pateikiamas išverstas sakinės kalbos tekstas. O taikant įgarsinimo vertimo būdus, originalo kalba yra (visiškai arba iš dalies) pakeičiama vertimo kalbos garsine forma. Abiejų AVV atmainų būdai išsiskiria ne tik savo specifika, taikomais techniniais, lingvistiniais reikalavimais, bet ir gausia terminų įvairove.

1.1 Subtitravimas

Žiūrovai yra įpratę, kad originalūs filmų ar spektaklių dialogai yra verčiami į gimtąją kalbą, o jų vertimas pateikiamas rašytine forma ekrano apačioje. Tai vadinama subtitravimu, kuris apima du kaitos procesus: formos ir turinio. Pirma, girdimas tekstas yra keičiamas į vaizdinę (teksto) išraiškos formą, t. y. girdima informacija verčiama į rašytinį verstą tekstą. Kitas kaitos procesas yra susijęs su pačiu vertimu, kai girdimas vienos kalbos tekstas yra transformuojamas į kitos – verstinės kalbos – transkribuotą tekstą. Taigi, *subtitravimas* yra toks vertimo būdas, kai sakinė originalo kalba pateikiama rašytine verstine kalba ekrano apačioje ir apima pasirodančius diskurso elementus (laiškus, įvairius užrašus, piešinius ant sienų, dedikacijas, plakatus ir kt.), taip pat ir visą informaciją, esančią garso takelyje (dainas) (Díaz Cintas, Remael, 2014, p. 8). Savo ruožtu, *subtitrai* gali būti apibūdinami kaip ekrano apačioje užrašyti išversti nedubliuotų filmų dialogų ir replikų įrašai, rodomi ekrane tuo metu, kai yra sakomi (VLKK).

Pati subtitravimo kategorija apima: intertitrus, surtitrus, titrus, persakymo subtitrus, kino mėgėjų (kinomanų) kurtus subtitrus bei subtitrus kurtiesiems ir neprigirdintiesiems (SKN). Apibendrinta informacija pateikiama 1 lentelėje.

1 lentelė. Subtitravimo kategorijai priskiriami AVV būdai.

Titrai (angl. <i>titles</i>)	Pradžios titrai (angl. <i>opening titles</i> arba <i>opening credits</i>)	„Kino, TV filmo ar programos pradžioje pasirodantys titrai, kuriuose išvardyti svarbiausi kūrėjai: pagrindinių vaidmenų atlikėjai, operatorius, scenarijaus autorius, režisierius, prodiuseris (-iai)“ (AMŽ).
	Intertitrai (angl. <i>intertitles</i>)	Nufilmuotas spausdintas tekstas, kuris rodomas tarp filmo scenų. Plačiai naudojami nebyliuose filmuose kaip tamsiam fone balta spalva užrašyti trumpi sakiniai, skirti perteikti veikėjų dialogus, svarbias pasakojimo detales, susijusias su vaizdu ar naudojami kaip meninės išraiškos būdai (Díaz Cintas, Remael, 2014, p. 26).
	Pabaigos titrai (angl. <i>closing titles</i> arba <i>closing credits</i>)	„Užrašai, pasirodantys kino ar TV filmo, TV programos, videožaidimo pabaigoje; juose išvardijami asmenys, padėję kurti konkretų AV produktą. Dažniausiai pateikiama kaip sąrašas mažomis raidėmis juodame ekrane“ (AMŽ).
Subtitrai (angl. <i>conventional subtitles/subtitles</i>)	Intralingvistiniai subtitrai (angl. <i>intralingual subtitles</i>)	Intralingvistiniai subtitrai apima šnekamosios kalbos virsmą į tos pačios kalbos rašytinę formą (Díaz Cintas, Remael, 2014, p. 14).
	Interlingvistiniai subtitrai (angl. <i>interlingual subtitles</i>)	Interlingvistiniai subtitrai apima tiek šnekamosios kalbos virsmą į rašytinę formą, tiek jos vertimą iš originalo kalbos į vertimo kalbą (Díaz Cintas, Remael, 2014, p. 17, 248).
	Dvikalbiai subtitrai (angl. <i>bilingual subtitles</i>)	Dažniausiai naudojami tarptautiniuose kino festivaliuose, kai, norint pritraukti platesnę auditoriją, demonstruojami subtitrai keliomis kalbomis (Díaz Cintas, Remael, 2014, p. 18).
	Kino mėgėjų (kinomanų) subtitrai (angl. <i>fansubs</i>)	Neprofesionalų, kino mėgėjų rengiami subtitrai, kurie išpopuliarėjo 1980 m. kaip bandymas platinti japonų animacinius filmus (<i>manga</i> ir <i>anime</i>) (Díaz Cintas, Remael, 2014, p. 26). Nepaisant to, kad toks vertimas pažeidžia autorines teises, jis yra itin paplitęs ir taikomas įvairių AV kūrinių mėgėjiškam vertimui ir nelegaliam platinimui.
Subtitrai kurtiesiems ir neprigirdintiesiems (SKN) (angl. <i>subtitles for the deaf and hard-of-hearing (SDH)</i>)	Pažodiniai SKN (angl. <i>verbatim</i>)	Šiuose subtitruose be pasikartojančių žodžių paliekamas sakomas tekstas, bet neįtraukiama jokia papildoma užkadrinė informacija. Tokie subtitrai savo forma primena įprastus dviejų eilučių subtitrus (dažnai ilgus, netikslingai segmentuotus), bet gali būti demonstruojami ekrano apačioje „bėgančios eilutės“ forma.
	Standartiniai SKN (angl. <i>standard</i>)	Standartiniai subtitrai yra pažodinių ir redaguotųjų subtitrų kombinacinis variantas. Čia sakomas tekstas šiek tiek glaudinamas, tačiau papildoma garsinė informacija paprastai nebūna įtraukiama.
	Redaguotieji SKN (angl. <i>edited</i>)	Redaguotieji subtitrai apibrėžiami kaip sakininės kalbos santrauka. Dialogų tekstas yra glaudinamas, kalba paprastinama. Greta dialogų nurodomi veikėjai, jų išsiskiriantis kalbėjimo būdas. Ekrane pridedami papildomi subtitrai su užkadrine informacija.

Surtitrai (angl. <i>surtitles</i>)	Operos ar kito muzikinio kūrinio žodžių transkribavimas ir / arba vertimas iš originalo kalbos į vertimo kalbą. Čia tekstas yra išverstas ir segmentuotas į atskirus dviejų arba vienos eilutės tekstinis fragmentus, kurie sinchroniškai su dainuojamais ar sakomais žodžiais žiūrovams demonstruojami scenos ar ekrano viršuje (kartais scenos kraštuose įrengtuose specialiuose ekranuose arba ant žiūrovų kėdžių atlošų).
Persakymas (angl. <i>respeaking</i>)	Subtirtų rengimas, pasitelkus kalbos atpažinimo programas. Taikomas tiesioginio eterio TV laidoms ar konferencijų pranešimams. Persakytojas, klausydamas tiesiogiai transliuojamo renginio ar TV programos garsinės informacijos, ją persako balso atpažinimo programai, kuri ištartą informaciją pateikia subtirtų forma ekrane. Dažnai į užrašomą tekstą įtraukiami skyrybos ir kiti žymėjimo simboliai, skirti suprasti AV informaciją kurčiųjų ir neprigirdinčiųjų auditorijai (Romero-Fresco, 2011, p. 1).

Straipsnio autorių sudaryta lentelė.

Seniausias tradicijas siekia speciali subtirtų grupė – *intertitrai*. Mokslininkų nuomone, subtitrai yra išstobulinta pirmųjų nebyliojo kino intertirtų versija (Pérez-González, 2014). Nuo subtirtų jie skiriasi tuo, kad jų kūrimas būdavo patikėtas ne vertėjui ar subtirtuotojui, o dailininkui, kuris, bendradarbiaudamas su scenaristu ir režisieriumi, pateikdavo nenutrūkstantį pasakojimą. Pagal tai, kaip ir kokių tikslu intertitrai įtraukiami į filmą, kartais jie panašėja į *titrus*, t. y. „originalius įrašus kino filmo kadre“ (VLKK), nes, kaip ir titrai, šie kuriami nurodyti atskiras filmo dalis, įvykių laiką ar kitą svarbią informaciją.

Dėl formos panašumo žiūrovai titrus dažnai painioja ne tik su intertitrais, bet ir su subtitrais. Klaidinga šių terminų vartoseną pastebima TV ir kino platformose; kaip antai anotacijoje apie filmą „Eurazijos aborigenas“ rašoma: <...> *kriminalinė drama, III min., 2010 m., lietuvių k. ir anglų k. titrai (= subtitrai)*; arba „Telia“ svetainėje vartojami keli terminai tam pačiam objektui įvardyti: *KALBŲ PASIRINKIMAS, TITRAI (= SUBTITRAI), Kai kuriuos kanalus galima žiūrėti originalo kalba su lietuviškais arba rusiškais subtitrais. Subtitrus įjungti / išjungti galima naudojant geltoną pultelio mygtuką (TL)*. Svarbu pabrėžti, kad titrus rengia ne AVV specialistai, o filmo kūrėjai, kurie, siekdami pritraukti žiūrovų dėmesį, kuria įsimintino dizaino ar formos titrus. Be to, filme rodomi specialūs pradžios ir pabaigos titrai, skelbiantys ne tik pavadinimą, bet ir rodytos istorijos pabaigą, filmo kūrėjų komandą, dalyvavusius asmenis, įtrauktas muzikines citatas ir pan. Be minėtų aspektų, titrai, panašiai kaip ir nebyliojo filmo intertitrai, gali funkcionuoti kaip tam tikros nuorodos apie pasikeitusį filmo laiką ar vietą (pvz., *Prieš tris mėnesius*). Vertimo procese vertėjai dažnai išverstus titrus pateikia arba subtirtų forma, arba įgarsindami, priklausomai nuo to, koks AVV būdas pasirenkamas.

Subtitrai dažniausiai siejami su filmo vertimu, dialogų ir replikų rašytinės formos pateikimu ekrano apačioje. O *surtitrai* apibrėžiami kaip užrašai, rodomi virš scenos gyvo pasirodymo metu ir raštu perteikiantys girdimų žodžių vertimą (Low, 2002, p. 97). Vis dėlto pastebima, kad surtitrai dažnai painiojami su subtitrais ir titrais. Pavyzdžiui, teatro internetinėje svetainėje rašoma: *Kalbos barjero nebus, nes svečių spektakliai bus su lietuviškais titrais (= surtitrais)*; Nacionalinis Kauno dramos teatras (NKDT) informuoja: *Dar daugiau spektaklių bus su titrais užsienio kalbomis šį sezoną (= surtitrais)* (NKDT). Panašiai nurodoma „Tiketa“ svetainėje: *KAPULEČIAI IR MONTEKIAI (I Capuleti e i*

Montecchi) 2 dalių opera (dainuojama italų kalba, su lietuviškais *subtitrais*) (= *surtitrais*). Paminėtina, kad Lietuvoje surtitrai rodomi ir scenos šonuose pastatomuose ekranuose, tačiau ir šiuo atveju vertimas pateikiamas virš scenos, todėl termino elementas *sur-* (virš) išlieka aktualus.

Žiūrovams, turintiems klausos sutrikimų, yra rengiami *specializuoti surtitrai*. Jų techninė charakteristika yra panaši į įprastinių surtitrų, tačiau įtraukiama daugiau simbolių, kurie paaiškina, ar tekstas yra dainuojamas, ar sakomas; papildomai įvardijami išsiskiriantys garsai ar kalbėjimo būdas; šalia dialogų nurodomi veikėjai ir pan. Deja, ir šioje praktikoje pasitaiko terminų sumaišties. Nors NKDT straipsnio antraštė pateikia teisingą terminą („SU SURTITRAIS“), tekste su rašybos klaidomis įvardyti netinkami terminai: *Nuo 2018 m. rugsėjo mėnesio Didžiojoje scenoje spektakliai rodomi su surtitrais (titrais lietuvių kalba)*; *2017 m. lapkričio 11 dieną įvyko spektaklis „Gentis“ pritaikytas žiūrovams su klausos negalia – jis rodytas su specialiai tam paruoštais titrais (= surtitrais)*.

Be minėtų titrų, subtitrų ir surtitrų, išskiriama dar viena novatoriška su mėgėjiška veikla susijusi subtitravimo rūšis. Čia AVV tekstą verčia ir subtitrus namuose kuria kinomanai, norėdami, dar prieš rinkoje pasirodant profesionalaus vertimo versijai, pasidalyti savo atliktu filmo vertimu. Dėl šios specifikos subtitrai vadinami *kino mėgėjų subtitrais*. Kaip teigia Luisas Pérez-Gonzálezas (2014, p. 78), kinomanų rengiami subtitrai yra viena iš kibernetinės kultūros rūšių, kai bendradarbiavimo pagrindu kuriamas AVV produktas. Dažnai tai vadinama estetiniu subtitravimu, kadangi filmus verčiantys neprofesionalai, siekdami kuo įtaigiau ir informatyviau perteikti turinį, pasidalyti savo įžvalgomis, labiau pritaikyti patį vertimą prie tikslinės auditorijos, pasitelkia novatoriškus AVV būdus, aiškiai laužydami įprasto subtitravimo tradicijas (Dwyer, 2012, p. 229). Mėgėjų kuriami subtitrai išsiskiria spalvomis, nevienodo dydžio tekstu ir daugiau nei dvejų eilučių apimtimi. Subtitruose dažnai ne tik perteikiamas versto dialogo turinys, bet ir nurodoma vertėjo nuomonė, išsakomas komentaras. Išsiskiria ir įvairus subtitrų išdėstymas ekrane, raidžių ir žodžių pozicija, kartais užrašomas apverstas tekstas.

Dar viena subtitrų rūšis yra *subtitrai kurtiesiems ir neprigirdintiesiems žiūrovams* (toliau SKN). Išskirtinis šių subtitrų bruožas yra susijęs su užkadrine informacija, t. y. kai be teksto įtraukiamos papildomos nuorodos apie garsus, foninę muziką, jos kuriamą nuotaiką, personažų kalbėjimo būdą, aplinkos garsus ir pan. (Szarkowska, 2013, p. 68). Tokiuose subtitruose ne tik būna išversta ar į rašytinę kalbą transformuojama šnekamoji kalba, bet ir redaguojamas, paprastinamas kalbos žodynas, apimtis išplečiama iki trijų eilučių subtitrų. Pagal tai, kiek yra adaptuota ir redaguota šnekamoji kalba, subtitrai skiriami į tris grupes: pažodinius, standartinius ir redaguotuosius (SKN).

Nepaisant to, tenka pastebėti, kad ir SKN termino vartojimas yra problemiškas, pvz., straipsnyje apie kino festivalio veiklą rašoma: <...> *siekdami būti kuo labiau prieinami ir patogūs įvairioms visuomenės grupėms, kartu su Lietuvos aklujų ir silpnaregių sąjunga bei Lietuvos kurčiųjų draugija jie pristato filmą su audiovizualiniu vertimu, pritaikytu klausos ir regos negalių turintiems žiūrovams, o filmas kurtiesiems – su specialiai pritaikytais titrais (= subtitrais)* (Vanagienė, 2019). Tampa neaišku, filmas ar pats AVV yra pritaikomas tikslinei auditorijai.

Apibendrinus galima teigti, kad subtitravimas kaip kompleksinis AVV vertimo būdas apima įvairias sakinines kalbos vertimo rūšis, tačiau bendras jas jungiantis požymis yra originalios šnekamosios kalbos transformacija į verstą rašytinio teksto variantą.

1.2 Įgarsinimas

Pagal vertimo specifika, be jau minėto subtitravimo, skiriama kita AVV kategorija – įgarsinimas. Jai priskiriami AVV būdai, kai originalo šnekamoji kalba yra visiškai arba iš dalies pakeičiama į vertimo kalbos garsinę formą. Įgarsinimas apima dubliavimą, dalinį dubliavimą, užklotinį vertimą (įskaitant pasakojimą), laisvuosius komentarus (taip pat Gobolino vertimus), sinchroninį ir nuoseklųjį vertimą, garsinį vaizdavimą akliems ir silpnaregiams, garsinį subtitravimą, kino mėgėjų dubliavimą.

Dubliavimas yra toks vertimo būdas, kai filmo ar kito AV kūrinio originalo kalbos fonograma yra pakeičiama vertimo kalbos fonograma. Žiūrovai negirdi originalių dialogų, o muzikinis takelis ir specialieji garsiniai efektai lieka nepakitę. Dėl savo specifikos, susijusios su originalios fonogramos negirdimumu, šis vertimo būdas suteikia daugiau vertimo kalbos modifikavimo galimybių (pvz., gali būti keičiami veikėjų vardai, kultūrinės realijos, įterpiami tikslinės kalbos juokeliai, dainos ir pan.). Kita vertus, yra ir nemažai suvaržymų. Dubliuojant ir siekiant išlaikyti vaizdo ir garso dermę, būtina atsižvelgti į *izochroniją* (originalo kalbos dialogų trukmę) (angl. *isochrony*), *lūpų sinchroniją* (veikėjų lūpų judesių) (angl. *lip-sync*) ir *kinetinę sinchroniją* (veikėjų kūno judesių) (angl. *kinesic synchrony*) (Chaume, 2012, p. 15). Dubliavimo procesas apima įvairių specialistų veiklą: pirmiausia originalo tekstas yra išverčiamas, pritaikomas dubliuoti ir tik tada įgarsinamas. Dėl ilgo ir sudėtingo proceso bei pasitelktų specialistų gausos šis AVV būdas yra itin brangus. Galimai dėl šios priežasties Lietuvoje beveik išimtinai dubliuojama animacija, t. y. AV produkcija, kurią mažamečiams žiūrėti perteiktą kitu AVV būdu (pvz., subtitruotą) būtų sudėtinga dėl skaitymo įgūdžių stokos ar dėmesio išlaikymo (pvz., išverstą užklotiniu vertimu, kai girdimos dvi fonogramos). Kartais AV medžiagai versti taikomas ir kiek pigesnis *dalinis dubliavimas*, kuris nuo tradicinio dubliavimo skiriasi tuo, kad skirtingi aktoriai dubliuoja tik pagrindinių filmo veikėjų dialogus, o antraeilį veikėjų dialogus – tik vienas.

Dažniausiai Lietuvoje taikomas AVV būdas yra *užklotinis vertimas*, kuris terminologijos prasme yra dažnai painiojamas su dubliavimu. Esminis abiejų AVV būdų skirtumas yra tas, kad, priešingai nei dubliavime, užklotiniame vertime originalo kalbos fonograma yra girdima kartu su vertimo kalba, o ne visiškai pakeičiama. Šiuo atveju originali fonograma yra pritildoma, o ant jos tarsi „užklojama“ pagarsinta vertimo kalbos fonograma, kuri keliomis sekundėmis prasideda vėliau ir baigiasi anksčiau nei originalioji. Kitas svarbus skirtumas yra susijęs su įgarsinančių aktorių skaičiumi. Užklotiniame vertime visą AV kūrinį paprastai įgarsina vienas aktorius ar aktorė.

Vertimo manipuliacija pasižymintis AVV būdas yra *laisvieji komentarai*, kurie yra naudojami humoristiniais tikslais, siekiant iškraipyti garsių filmų dialogus ir taip juos parodijuoti (pvz., Gobolino vertimai). Lietuvoje toks vertimo būdas buvo taikomas juodojo

humoro filme „Pistonai“ (2013). Panašus AVV būdas yra *kino mėgėjų dubliavimas*. Tik šiuo atveju siekiama, dar prieš rinkoje pasirodant profesionaliam vertimui, žiūrovams pateikti mėgėjišką AV kūrinių vertimą. Dažniausiai toks dubliavimas, kaip ir kinomanų subtitravimas, yra atliekamas namų sąlygomis ir nepasižymi gera vertimo kokybe.

2 lentelė. Įgarsinimo kategorijai priskiriami AVV būdai.

ĮGARSINIMAS	
Dubliavimas (angl. <i>dubbing</i>)	AVV būdas, kai originalo kalbos filmo fonograma (ar kitas AV tekstas) pakeičiama fonograma, kurioje įrašyti išversti ir vertimo kalba įgarsinti dialogai (Chaume, 2012, p. 1).
Dalinis dubliavimas (angl. <i>partial dubbing</i> ; <i>half-dubbing</i>)	AVV būdas, kai dubliuojami tik pagrindiniai filmo veikėjai (vyro balsas taikomas vyriškos lyties veikėjams, moters – moteriškos lyties veikėjams, o dar vienas balsas dubliuoja visus kitus, antračius veikėjus) (Chaume, 2012, p. 108).
Užklotinis vertimas (angl. <i>voice-over</i>) (įskaitant <i>pasakojimą</i> (angl. <i>narration</i>))	AVV būdas, kai balsas, kuris pateikia vertimą tiksline kalba, yra girdimas tuo pat metu kaip ir originalo kalbos fonograma, kuri yra priltildoma, bet girdima fone. Pradžioje originali fonograma keletą sekundžių nepriltildoma, kad žiūrovai išgirstų užsienio kalba įrašytą garso takelį. Vėliau šis yra priltildomas ir įterpiama išversta kalba. Vertimas baigiamas keliomis sekundėmis anksčiau nei originalios kalbos fonograma. Tada pirminis garso takelis pagarsinamas ir žiūrovas gali dar kartą išgirsti originalo kalbą (Díaz Cintas, Orero, 2006, p. 477). O pasakojimu yra laikoma vertimo kalba įgarsinto teksto santrauka, kurią skaito diktorius (Chaume, 2012, p. 3).
Laisvieji komentarai (angl. <i>free-commentary</i>) (įskaitant <i>Goblino vertimus</i>) (angl. <i>Goblin translations</i>)	AVV būdas, kai komikas dėl humoristinių motyvų manipuliuoja vertimu pridėdamas juokingų intarpų ir komentarų, įgarsinamų, pasitelkdamas užklotinio vertimo arba dubliažo būdus (Chaume, 2012, p. 4). Šio vertimo būdo pavyzdys – Goblino vertimai (rusiškos žinomų filmų parodijos, kuriose veikėjų dialogai yra gerokai pakitę nuo originalios versijos).
Sinchroninis (ir nuoseklusis) vertimas (angl. <i>simultaneous and consecutive interpreting</i>)	AVV būdas, kuris anksčiau buvo taikomas kino festivaliuose, kai žiūrovams originalo kalbos dialogai buvo perteikiami sinchroniniu (arba nuoseklia) vertimu. Sinchroniniame vertime vertėjas filmų personažų dialogus į kitą kalbą žodžiu pradeda versti beveik tuo pačiu metu, kai imama kalbėti. Nuosekliajame vertime perteikiamas jau pasakytas tekstas. Dėl naujai atsiradusių technologinių galimybių šis vertimo būdas naudojamas vis rečiau (Chaume, 2012, p. 4).
Garsinis vaizdavimas akliesiems ir silpnaregiams (GV) (angl. <i>audio description for the blind and the partially sighted</i>)	AVV būdas, kai per žodinius komentarus akliesiems ir silpnaregiams suteikiama informacija apie AV kūrinių vaizdą. Ši informacija įterpiama į AV produkte esančias kalbėjimo, muzikos ar kitų svarbių fone girdimų garsų pauzes (Alosevičienė, Niedzwiegienė, 2016, p. 244).
Garsinis subtitravimas (angl. <i>audiosubtitling</i>)	Subtitrų ir parengto garsinio vaizdavimo teksto skaitymas akliesiems ir silpnaregiams (Chaume, 2012, p. 4).
Kino mėgėjų dubliavimas (angl. <i>fandubbing</i> arba <i>fundubbing</i>)	Anonsinių arba animacinių filmukų, kurie dar nėra prieinami tam tikroje kinomano šalyje, neprofesionalus, mėgėjiškas ir dažnai humoristiškas įgarsinimas (Chaume, 2012, p. 4).

Sudaryta J. Astrauskienės.

Šiuo metu vis daugiau dėmesio sulaukia AV kūrinių prieinamumo didinimo klausimai. AVV įgarsinimo kategorijoje taikomi du su šiuo aspektu susiję vertimo būdai. *Garsiniame*

vaizdavime akliesiems ir silpnaregiams (GV) „AV produkto vaizdas apibūdinamas žodžiais, o tie žodžiai (komentarai) įterpiami į AV produkte esančias natūralias pauzes (tarp monologų, dialogų, muzikos intarpų, svarbių foninių garsų): apibūdinami teatro scenos ar filmo scenų pasikeitimai, veiksmo vieta, veikėjų veiksmai, veikėjų išvaizda, gestai ir mimikos, kartais – kameros judesys“ (Alosevičienė, Niedzviegienė, 2016, p. 244). O *garsianiam subtitravime* akliesiems ir silpnaregiams taikomas subtitrų bei parengto garsinio vaizdavimo teksto skaitymas. Deja, pasitaiko, kad AVV terminas pavartojamas kaip garsinio vaizdavimo atitikmuo, pvz., rašoma: *Audiovizualinis vertimas – tai vaizdinės informacijos pavertimas garsu. Paprastai audiovizualinis vertėjas žodžiu atpasakoja ekrane rodomą veiksmą* (BBT). Ši ištrauka iliustruoja, kad žiniasklaidoje vietoj audiovizualinio vertimo omenyje turėtas būtent garsinio vaizdavimo terminas. Aprašyti įgarsinimo kategorijai priskiriami AVV būdai glaustai aptariami 2 lentelėje.

Aptarus mokslinius AVV būdų ir jų skiriamųjų bruožų apibūdinimus, taikomus terminus bei nurodžius AVV terminų vartojimo netikslumus žiniasklaidoje, tikslinga susipažinti ir su platesnės visuomenės, t. y. kasdinių AV produktų naudotojų samprata apie AVV būdus, jų skirtumus bei panašumus. Šiuo tikslu buvo atlikta apklausa, kurios rezultatai pateikiami kitoje straipsnio dalyje.

2. Audiovizualinio vertimo terminų vartosenos tyrimas

Siekiant ištirti platesnį visuomenės AV terminų vartosenos kontekstą ir įvertinti terminologijos variantiškumą, buvo atlikta apklausa, kurios pirmoji dalis buvo skirta respondentų supratimo apie AVV ir jo būdus tyrimui, o antroji dalis susieta su apklausos dalyvių žiniomis apie atskirus AVV būdus, jų skiriamuosius bruožus ir juos įvardijančius terminus. Apklausa buvo pateikta elektroninėje erdvėje (interneto apklausų tinklapyje www.apklausa.lt). Struktūriškai ji sudaryta iš 20 klausimų su pateiktais galimų atsakymų variantais. Respondentai galėjo rinktis vieną arba kelis variantus, kurie, jų nuomone, teisingiausiai atspindėjo klausimo esmę. Apklausa buvo platinama per įvairius socialinius tinklus, siekiant apklausti skirtingų amžiaus grupių, gyvenamosios vietos, išsilavinimo ir vykdomos profesinės veiklos atstovus. Iš viso apklausoje dalyvavo 107 respondentai nuo 15 iki daugiau nei 66 metų. 69 respondentai buvo įgiję aukštąjį universitetinį išsilavinimą, o likusieji nurodė nebaigtą aukštąjį universitetinį arba vidurinį specialųjį išsilavinimą. Daugiau nei pusė (80 respondentų) paminėjo, kad jų profesinė veikla nėra susijusi su vertimu, o likusieji užsiima tekstų, filmų vertimu arba vykdo kitokią vertimo praktiką.

Pirmos apklausos dalies rezultatai atskleidė, kad nors dalis respondentų nedirba vertimo srityje, daugeliui jų žinomas audiovizualinio vertimo terminas (82 %¹) ir tik nedidelė dalis (17 %) teigė tokio termino negirdėję. AVV veiklai respondentai daugiausia priskyrė filmų (88 %), operos, spektaklių vertimą (72 %) ir dubliavimą (66 %). Įvardydami konkrečias AV specialistų vertimo sritis, respondentai nurodė, kad tokie vertėjai verčia filmus ir TV

¹ Čia ir toliau skliausteliuose pateikiama arba procentinė visų apklaustųjų dalis arba atsakiusių respondentų skaičius.

laidas (42 %), spektaklius ir operas (28 %), interneto svetaines ir programinę įrangą (19 %). Taigi, galima teigti, kad respondentai AVV labiau linkę sieti su filmų, spektaklių ir operų vertimu, o mažiau – su interneto svetainių ir programinės įrangos vertimu.

Paprašyti nurodyti AVV būdus, dauguma respondentų išskyrė dubliavimą ir subtitravimą (po 25 %), surtitravimą (15 %), garsinį vaizdavimą (14 %), SKN (8 %). Kelis kartus buvo nurodyta lokalizacija, kuri kaip lingvistinis, kultūrinis ir dažnai techninis tam tikro AV produkto (pvz., programinės įrangos, interneto svetainių, vaizdo žaidimų ir pan.) pritaikymas konkrečiai tikslinei auditorijai, taip pat priskiriama prie AVV (Gambier, 2004; Chaume, 2012; Bernal-Merino, 2014; Díaz Cintas, Remael, 2014).

12 % atsakiusiųjų nežinojo jokių AVV būdų. Vis dėlto, nors Lietuvoje dažniausiai AV produkcijos vertimui taikomas užklotinis vertimas, šį AVV būdą įvardijo nedaug apklaustųjų (18 %), o tai leidžia kelti prielaidą, kad AVV būdo paplitimas konkrečioje šalyje nebūtinai nulemia jo žinomumą.

Pasitaikė ir įdomesnių įžvalgų: 5 respondentai kaip AVV būdą nurodė gestus arba gestų kalbą, nors ši vertimo praktika nėra klasifikuojama kaip AVV būdas. Buvo manančių, kad vertimas raštu (5 respondentai) ir žodžiu (3 respondentai) galėtų būti laikomi AVV būdais. Kaip AVV būdai išskirti ir titrų kūrimas bei vertimas (2 respondentai), vertimas kompiuteriu, ženklai, garsai, vaizdai, kūno kalba (2 respondentai).

Antroje apklausos dalyje, skirtoje įvardyti AVV būdus, tikslinti terminus ir nusakyti specifinius bruožus, respondentams aiškiausi buvo subtitravimas ir dubliavimas. Sudėtingesni atvejai susiję su užklotiniu vertimu, SKN, GV ir surtitravimu. Duomenų rezultatai parodė, kad dauguma respondentų buvo girdėję AVV būdus įvardijančius terminus, tačiau buvo linkę juos tarpusavyje painioti. Pavyzdžiui, nors aiškiausias buvo subtitravimo terminas (86 % respondentų pateikė teisingą apibrėžimą), tačiau atskleidė apklausos rezultatai atskleidė, kad:

- a) 6 % respondentų subtitrų neskiria nuo titrų, 4 % – nuo kino mėgėjų subtitrų ir 2 % – nuo surtitrų;
- b) kino mėgėjų rengtus subtitrus painioja su tradiciniais subtitrais, titrais ir su surtitrais (atitinkamai 15 %, 7 % ir 5 % apklaustųjų);
- c) surtitrus painioja su kino mėgėjų rengtais subtitrais (15 %), titrais (12 %) ir tradiciniais subtitrais (7%);
- d) respondentams neaiškiausią terminą – titrus – maišo su subtitrais (12 %), kino mėgėjų rengtais subtitrais (4 %) ir surtitrais (2 %). Dėl skiriamųjų bruožų neidentifikavimo 26 % respondentų sudėtingiausia buvo atskirti titrus nuo intertitrų.

Kalbant apie įgarsinimo kategorijos AVV būdus, anketos rezultatai atskleidė, kad:

- a) iš įgarsinimo AVV būdų aiškiausiai apibrėžiamas garsinis vaizdavimas, bet jis dažnai painiojamas su filmo dialogų įbalsinimu (12 %), užklotiniu vertimu (9 %), dubliavimu (4 %) ir su subtitravimu (12 %), nors neregiams yra visiškai neprieinamas dėl skaitymo būtinybės;
- b) užklotinio vertimo būdas dažniausiai yra maišomas su dubliavimu (18 %), laisvaisiais komentarais (7 %) ir įgarsinimu (7 %);

c) dubliavimas yra painiojamas su užklotiniu vertimu (21 %), filmo dialogų įbalsinimu (12 %), subtitrais (4 %) ir garsiniu vaizdavimu (1 %).

Be minėtų išvalgų, anketos rezultatai atskleidė, kad respondentams sunkiai sekasi identifikuoti subtitrus kurtiesiems ir neprigirdintiems. Teisingai juos apibūdino tik apie pusė (52 %), kiti manė, kad SKN yra bėganti eilutė, papildomi vaizdo komentarai balsu (painiojo su GV), arba nepateikė jokio paaiškinimo (11 %). Tai nulemia galimai šį AVV būdą įvardijančio termino sudėtingumas ir gana retas jo naudojimas, nes SKN Lietuvoje dar nėra taikomi televizijoje ir apsiriboja kino režisierių ar kino festivalių rengėjų prieinamumo didinimui skirtais užsakymais.

Išvados

Audiovizualinis vertimas kaip kompleksinis reiškinys apima dvi pagrindines AVV kategorijas – subtitravimą ir įgarsinimą. Jos yra susijusios su specifiniais, aiškiai vienas nuo kito besiskiriančiais AVV būdais, kurie įvardijami konkrečiais terminais.

Skaitant žiniasklaidoje teikiamą informaciją apie AV produktų vertimo būdus, pastebimas AVV terminų variantiškumas ir netikslingumas. Galimai dėl vizualinės formos ir vertimo pateikimo būdo atsiskleidė tendencija tarpusavyje painioti tokius terminus kaip subtitrai, titrai ir surtitrai. Be to, buvo pastebėta, kad festivalių anonsuose pats AVV terminas maišomas su vienu iš jo būdų – subtitravimu kurtiesiems ir neprigirdintiems.

Atliktos apklausos rezultatai patvirtino pirminę prielaidą, kad dauguma AVV terminų yra neaiškūs ne tik žiniasklaidos atstovams, bet ir AV produkcijos naudotojams. Nors AVV terminas yra žinomas daugumai respondentų, vis dėlto jis dar gana siaurai suvokiamas, t. y. tik kaip filmų, spektaklių, operos vertimas. Iš AVV būdų geriausiai respondentams žinomi subtitravimas ir dubliavimas, o mažiausiai – surtitravimas ir lokalizacija. Be to, tyrimo rezultatai atskleidė, kad tiek subtitravimo, tiek ir įgarsinimo vertimo būdus apibrėžiantys terminai yra painiojami, dažniausiai – subtitrai, titrai, kino mėgėjų subtitrai ir surtitrai. Nežinodami skiriamųjų bruožų, respondentai neretai painioja patį įgarsinimą, užklotinį vertimą, dubliavimą, laisvuosius komentarus ir grasinį vaizdavimą. Kalbant apie AVV būdus, skirtus akliesiems ir silpnaregiams bei kurtiesiems ir neprigirdintiems, SKN painiojamas su GV ir atvirkščiai. Tai parodo, kad AV naudotojai nėra įsigilinę į šių auditorijų poreikius ir taikomų GV ir SKN AVV būdų paskirtį.

Pastebėta, kad respondentai atsakymuose vartojo ir angliškų AVV terminus. Tai gali būti susiję su lietuviškų AVV terminų atitikmenų nežinojimu ir / ar netinkamu vartojimu. Taigi, akcentuotina akivaizdi būtinybė žiniasklaidos atstovams atsakingai vartoti lietuviškus AVV terminus ir taip skleisti teisingą bei tikslingą informaciją apie AVV specialistų veiklą ir AV produktams taikomus AVV būdus, taip prisidedant prie skaitytojų bei žiūrovų ugdymo.

Šaltiniai

- BBT – *Būk bibliotekininku*. Mokyklų bibliotekų tinklaraštis. Prieiga: <http://bukbibliotekininku.blogspot.com/2015/05/pajusk-isgirk-paliesk-apie-lietuvos.html> [Žiūr. 2020 04 30].
- NKDT – *Nacionalinis Kauno dramos teatras*. Prieiga: <https://dramosteatras.lt/lt/dar-daugiau-spektakliu-su-titrais-uzsienio-kalbomis-si-sezona/> [Žiūr. 2020 04 30].
- TL – *Telia Lietuva*. Prieiga: <https://www.telia.lt/verslui/sprendimai/televizija/papildomos-paslaugos/kalbos-ir-titrai> [Žiūr. 2020 04 30].
- Vanagienė, G., 2019. „Kino pavasaris“: *tebūnie kinas visiems!* Prieiga: <https://lsveikata.lt/aktualijos/kino-pavasaris-tebunie-kinas-visiems-10257> [Žiūr. 2020 05 25].
- VLKK – Valstybinė lietuvių kalbos komisija. Prieiga: <http://www.vlkk.lt> [Žiūr. 2020 04 30].

Literatūra

- Alosevičienė, E., Niedzviegienė, L., 2016. Garsinio vaizdavimo raida Lietuvoje ir vokiškai kalbančiuose kraštuose. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 23, p. 243–256. Prieiga: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2016~1503492396397/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [Žiūr. 2020 04 30].
- AMŽ – *Audiovizualinių medijų žodynas*. Prieiga: <http://www.lkc.lt/wp-content/uploads/2013/10/Audiovizualiniu-terminu-zodynas.pdf> [Žiūr. 2020 04 30].
- Bartoll, E., 2008. *Parametres per a una taxonomia de la subtitulacio*. PhD thesis. Universitat Pompeu Fabra: Universitat Pompeu.
- Bernal-Merino, M. Á., 2014. *Translation and Localisation in Video Games: Making Entertainment Software Global*. New York, London: Routledge.
- Chaume, F., 2004. *Cine y traducción*. Madrid: Cátedra.
- Chaume, F., 2012. *Audiovisual Translation: Dubbing*. Manchester: St Jerome.
- Díaz Cintas, J., 2003. *Teoría y práctica de la subtitulación inglés / español*. Barcelona: Ariel Cine.
- Díaz Cintas, J., 2009. *New Trends in Audiovisual Translation*. Bristol: Multilingual Matters. <https://doi.org/10.21832/9781847691552>
- Díaz Cintas, J., Orero, P., 2006. Voice-Over. *Encyclopedia of Language & Linguistics*, 13, pp. 477–479. <https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/00473-9>
- Díaz Cintas, J., Remael, A., 2014. *Audiovisual Translation: Subtitling*. Manchester: St Jerome.
- Dwyer, T., 2012. Fansub dreaming on Viki. *The Translator*, 18 (2), pp. 217–243. <https://doi.org/10.1080/13556509.2012.10799509>
- Franco, E., Matamala, A., Orero, P., 2010. *Voice-over Translation: An Overview*. Bern: Peter Lang.
- Gambier, Y., 2000. Le profil du traducteur pour écrans. In: *Formation des traducteurs* [Texte imprimé] / actes du colloque international Rennes 2 (24-25 septembre 1999) ; dir., Daniel Gouadec publ. préparée par Olivier Collombat, pp. 89–94.
- Gambier, Y., 2004. La traduction audiovisuelle: un genre en expansion. *Meta*, 49 (1), pp. 1–11. <https://doi.org/10.7202/009015>
- Gottlieb, H., 2005. Multidimensional Translation: Semantics turned Semiotics. *MuTra 2005 – Challenges of Multidimensional Translation: Conference Proceedings*, pp. 1–29.
- Hernández-Bartolomé, A., Mendiluce Cabrera, G., 2005. New Trends in Audiovisual Translation. The Latest Challenging Modes. *Miscelánea*, 31, pp. 89–104.
- Koverienė, I., Satkauskaitė, D., 2014. Lietuvos žiūrovų požiūris į pagrindinius audiovizualinio vertimo būdus. *Kalbų studijos*, 24, p. 26–35. <http://dx.doi.org/10.5755/j01.sal.0.24.6417>
- Low, P., 2002. Surtitles for Opera. A Specialised Translating Task. *Babel*, 48 (2), pp. 97–110. <https://doi.org/10.1075/babel.48.2.01low>

Luyken, G. M., Herbst, T., Langham-Brown, J., Reid, H., Spinhof, H., 1991. *Overcoming Language Barriers in Television*. Manchester: The European Institute for the Media.

Neves, J., 2005. *Audiovisual Translation: Subtitling for the Deaf and Hard of Hearing*. Unpublished doctoral dissertation. Roehampton University. United Kingdom. Roehampton University.

Pažūsis, L., 2014. *Kalba ir vertimas*. Monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Pérez-González, L., 2020. Audiovisual Translation. *The Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, 3, pp. 30–34. <https://doi.org/10.4324/9781315717166-3>

Pérez-González, L., 2014. *Audiovisual Translation. Theories, Methods and Issues*. London: Routledge.

Romero-Fresco, P., 2011. *Subtitling through Speech Recognition: Respeaking*. Manchester: St. Jerome.

Szarkowska, A., 2013. Towards Interlingual Subtitling for the Deaf and the Hard of Hearing. *Perspectives*, 21 (1), pp. 68–81. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2012.722650>